

БЕЛАРУСКІ ДЗЯРЖАЎНЫ ЎНІВЕРСІТЭТ

УДК 811.161.3'282(043.3)+811.161.3'27(043.3)

ЯНЕНКА
Наталля Васілеўна

**ВАРЫЯНТНАСЦЬ У ГЕТЭРАГЕННЫМ
ГАРАДСКІМ МАЎЛЕННІ
(на матэрыяле запісаў у г. п. Хоцімску)**

Аўтарэферат
дысертацыі на атрыманне вучонай ступені
кандыдата філалагічных навук
па спецыяльнасці 10.02.01 – беларуская мова

Мінск, 2018

Работа выканана ў Беларускам дзяржаўным універсітэце

Навуковы кіраўнік

Запрудскі Сяргей Мікалаевіч,
кандыдат філалагічных навук, дацэнт,
дацэнт кафедры гісторыі беларускай мовы
Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта

Афіцыйныя апаненты:

Лукашанец Аляксандр Аляксандравіч,
доктар філалагічных навук, прафесар,
акадэмік НАН Беларусі, першы намеснік
дырэктара ДНУ «Цэнтр даследаванняў
беларускай культуры, мовы і літаратуры
НАН Беларусі»

Урбан Вольга Валянцінаўна,
кандыдат філалагічных навук, дацэнт,
дацэнт кафедры мовазнаўства і
лінгвадыдактыкі УА «Беларускі дзяржаўны
педагагічны ўніверсітэт імя Максіма Танка»

Апаніруючая арганізацыя

УА «Брэсцкі дзяржаўны ўніверсітэт імя
А. С. Пушкіна»

Абарона адбудзецца 25 верасня 2018 г. у 14.00 гадзін на пасяджэнні савета па абароне дысертацый Д 02.01.11 пры Беларускам дзяржаўным універсітэце па адрасе: 220030, г. Мінск, вул. К. Маркса, 31, аўд. 62. Тэлефон вучонага сакратара: (017) 209 55 58.

З дысертацыяй можна азнаёміцца ў Фундаментальнай бібліятэцы Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта.

Аўтарэферат разасланы « » _____ 2018 г.

Вучоны сакратар
савета па абароне дысертацый

І. Э. Ратнікава

УВОДЗІНЫ

У апошнія дзесяцігоддзі набывае папулярнасць вывучэнне гетэрагеннага («змешанага») вясковага і гарадскога вуснага маўлення беларусаў. Яно прыцягвае ўвагу як беларускіх (Г. А. Цыхун, Н. Б. Мячкоўская, А. А. Лукашанец, Т. Р. Рамза, С. М. Запрудскі і інш.), так і замежных (Г. Генчэль, К. Вулхайзер, М. Слобада, М. Янковяк, І. Ліскавец і інш.) навукоўцаў. Даследаванне маўлення, у якім пераплятаюцца элементы розных моў і стыляў, істотна адрозніваецца ад дасканалы засвоенага беларускай лінгвістыкай традыцыйнага вывучэння вясковага дыялектнага маўлення. У мовазнаўстве апошнім часам развіваецца асобны напрамак – гарадская дыялекталогія. Калі вывучэнне вясковага дыялектнага маўлення ў значнай ступені арыентавана на рэканструяванне нейкага былога, «класічнага» стану дыялектаў як складовай часткі пэўнай мовы і сацыялінгвістычныя параметры ў такіх даследаваннях у лепшым выпадку выступаюць толькі як фон, то вывучэнне змешанага вясковага або гарадскога маўлення, якое спалучае ў сабе розныя моўныя стыхіі, ад самага пачатку мела на ўвазе апору на выкарыстанне здабыткаў сацыялінгвістыкі. Аднак прымяненне сацыялінгвістычных метадаў у беларускіх працах аб моўным кантакце і двухмоўі часам сутыкаецца са значнымі цяжкасцямі.

Першай і адначасова апошняй, «выніковай» задачай даследчыкаў, якія працуюць з гетэрагенным беларуска-рускім маўленнем, з'яўляецца ідэнтыфікацыя і атрыбутаваанне зробленых у працэсе палявых даследаванняў запісаў як «змешаных». Устанаўленне ў змешаным маўленні беларускай або рускай асновы, «матрычнай» (*matrix*) і «гасцявой» (*embedded*) мовы (карыстаючыся тэрмінамі К. Маерс-Скотан) складае самастойную праблему: такую матрычную і гасцявую мову часта бывае цяжка ці немагчыма вызначыць, бо ў працэсе камунікацыі моўцы могуць свабодна выкарыстоўваць фрагменты рознай даўжыні некалькіх відаў маўлення, межы паміж якімі пранікальныя.

Выхад з гэтай сітуацыі частка навукоўцаў знаходзіць у тым, што запісы кваліфікуюцца як «змешаныя» на аснове статыстычных даных, пры дапамозе выяўлення розных колькасных прапорцый словаформ і, вузей, марфем, ідэнтыфікаваных як «беларускія», «рускія», «агульныя» і «гібрыдныя». Такі метады распрацавалі нямецкія даследчыкі Г. Генчэль і С. Тэш, але ім у тым ці іншым выглядзе карыстаюцца і некаторыя беларускія навукоўцы. У якасці пунктаў суаднясення пры гэтым бяруцца літаратурныя разнавіднасці беларускай і рускай моў. Статыстычныя падлікі, якія ахопліваюць усю сукупнасць прааналізаванага матэрыялу, у такім выпадку служаць аргументам у

справе кваліфікацыі маўлення як «змешанага» і даюць магчымасць устанавіць яго аснову, большую або меншую «беларусізанасць» або «русіфікаванасць».

Вынікі найбольш вядомага, альдэнбургскага, праекта ў галіне даследавання змешанага маўлення паказваюць, што некаторыя (але вельмі важныя) тэарэтычныя і метадалагічныя праблемы яшчэ з'яўляюцца дыскусійнымі. Сярод іх час, абставіны і механізм узнікнення беларуска-рускага змешанага маўлення, ступень адукаванасці яго носьбітаў, наяўнасць у яго агульных рыс з паджынамі, крэольскімі і іншымі «змешанымі мовамі», суадносіны такога маўлення з пераключэннем кодаў (*code switching*), змяшэннем кодаў (*code mixing*) і змешаным кодам (*fused lect*), наяўнасць або адсутнасць у яго ўзуальнай нормы, яго беларуская або руская аснова і інш.

Вышэйадзначанае сведчыць аб **актуальнасці** і мэтазгоднасці даследавання вуснага маўлення беларусаў з улікам экстралінгвістычных фактараў камунікацыі. Правядзенне, апрача колькаснага, яшчэ і якаснага аналізу, які ўключаў бы вывучэнне сувязі характару маўлення інфарманта з унутранымі і знешнімі аспектамі канкрэтнага маўленчага акта (сярод апошніх сітуацыя камунікацыі, склад і ўзаемаадносіны яе ўдзельнікаў, тэма і характар размовы, прагматычныя ўстаноўкі моўцаў і інш.), а таксама ўлічваў бы асаблівасці гаворкі канкрэтнай мясцовасці, можа паспрыць больш дакладнай кваліфікацыі матэрыялу і выяўленню яго важных асаблівасцей. Такі напрамак даследавання атрымаў папулярнасць сярод заходніх сацыялінгвістаў (У. Лабоў, А. Бэл, Г. Джайлс, П. Аўэр, П. Экерт, Дж. Рыкфард, У. Рычы, Т. Бхація і інш.).

АГУЛЬНАЯ ХАРАКТАРЫСТЫКА РАБОТЫ

Сувязь работы з буйнымі навуковымі праектамі, тэмамі

Дысертацыйнае даследаванне выканана на кафедры гісторыі беларускай мовы Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта ў межах навукова-даследчых тэм «Структура і функцыі беларускай мовы на розных этапах яе развіцця» (2006–2010 гг., № дзяржаўнай рэгістрацыі 20062057) і «Беларуская мова: асаблівасці станаўлення і гістарычнага развіцця лексічнага саставу і функцыянальных стыляў» (2011–2015 гг., № дзяржаўнай рэгістрацыі 20112198).

Сямейная частка запісаў, якая паслужыла матэрыялам для другой главы дысертацыі, уяўляе сабой вынік удзелу аўтара ў зборы матэрыялу для сумеснага нямецка-беларускага праекта «“Трасянка” ў Беларусі: “змешаная разнавіднасць” як прадукт беларуска-рускага моўнага кантакту» (2008–2011), рэалізаванага ў межах Дагавора аб супрацоўніцтве паміж Альдэнбургскім універсітэтам імя Карла фон Асецкага (Германія) і Беларускам дзяржаўным універсітэтам і фінансаванага фондам «Фольксваген» (грант № II/83 371 ад 14.04.2008).

Мэта і задачы даследавання

Мэта даследавання – выявіць заканамернасці вар’іравання моўных пераменных у гетэрагенным гарадскім маўленні білінгваў у сямейнай і неафіцыйнай службовай камунікацыі.

Для дасягнення пастаўленай мэты намі вырашаюцца наступныя **задачи**:

- выявіць абумоўленасць ужывання інфармантамі моўных элементаў, суадносных з элементамі беларускай і рускай моў і мясцовай гаворкі, унутранымі, сацыяльнымі і стылістычнымі фактарамі камунікацыі;
- вызначыць стылістычныя фактары камунікацыі, якія абумоўліваюць выкарыстанне інфармантамі стылістычна нагружаных варыянтаў у рамках сямейнай і неафіцыйнай службовай камунікацыі;
- устанавіць у хоцімскім гетэрагенным маўленні стылістычныя асаблівасці функцыянавання фанетычных, марфалагічных і лексічных элементаў, заснаваныя на вар’іраванні;
- выявіць асаблівасці ўнутранага і сацыяльнага вар’іравання ў маўленні хацімчан;
- на аснове параўнання маўленчых паводзін хоцімскіх інфармантаў у рамках сямейнай і неафіцыйнай службовай камунікацыі вызначыць ступень уплыву характару камунікатыўнага асяроддзя і канкрэтных камунікатыўных сітуацый на маўленне інфармантаў.

У якасці **аб’екта** даследавання выступаюць фанетычныя, марфалагічныя і лексічныя пераменныя ў гетэрагенным гарадскім маўленні білінгваў г. п. Хоцімска.

Прадметам даследавання з’яўляецца лінгвістычна, сацыяльна, прагматычна і стылістычна абумоўленая варыянтнасць у выкарыстанні хоцімскімі інфармантамі моўных пераменных, рэlevantных з пункту гледжання беларуска-рускіх моўных апазіцый.

Матэрыялам для даследавання паслужылі зробленыя ў 2008, 2010 і 2013 гг. запісы вуснага маўлення членаў адной сям’і і іх сяброў – жыхароў г. п. Хоцімска Магілёўскай вобласці. Запісы 2008 і 2010 гг. рабіліся ў рамках збору матэрыялу для названага сумеснага нямецка-беларускага праекта і адлюстроўваюць сямейныя размовы ва ўмовах бытавой камунікацыі. У адпаведнасці з патрабаваннямі праекта ў якасці патэнцыйных інфармантаў не разглядаліся асобы, маўленне якіх у значнай ступені набліжана да літаратурных разнавіднасцей беларускай і рускай моў. Атрыманы запісы маўлення прадстаўнікоў старэйшага (асобы ва ўзросце 38–46 гадоў) і малодшага (асобы 12–28 гадоў) пакаленняў. Акрамя таго, зафіксавана маўленне жанчыны 69 гадоў. Сярод інфармантаў старэйшага пакалення ёсць выхадцы з Хоцімска і мігранты з вёсак у горад. Усе інфарманты малодшага пакалення нарадзіліся і

жывуць у Хоцімску. Запісана маўленне прадстаўнікоў сферы медыцыны, адукацыі, будаўніцтва, гандлю.

У 2013 г. былі сабраны дадатковыя запісы маўлення 4 з 12 інфармантаў у рамках нязмушанай камунікацыі з калегамі на працоўных месцах. Змяншэнне колькасці інфармантаў 2013 г. у параўнанні з 2008 і 2010 гг. звязана са зменай статусу некаторых удзельнікаў даследавання, у прыватнасці паступленнем школьнікаў у ВНУ і пераездам у горад, выхадам асобных інфармантаў на пенсію.

Атрыманы матэрыял быў затранскрыбаваны ў адпаведнасці з правіламі, прынятымі ў працах па беларускай дыялекталогіі. Аб'ём сямейных запісаў складае 79 дыялогаў (305 хвілін чыстых запісаў, 8452 выказванні, або 34 044 словаформы), службовых – 18 дыялогаў (280 хвілін чыстых запісаў, 5022 выказванні, або 23 300 словаформ). Падзел запісаў на дыялогі ажыццяўляўся ўмоўна, у асноўным згодна з дамінантнай тэмай.

Навуковая навізна

Упершыню ў беларусістыцы на дастаткова вялікім і разнастайным матэрыяле праведзены аналіз вуснага гарадскога гетэрагеннага маўлення білінгваў як самастойнага моўнага ўтварэння, заснаванага на мясцовай гаворцы, з уласцівай яму варыянтнасцю. Выяўлена абумоўленасць выкарыстання моўцамі фанетычных, марфалагічных і лексічных варыянтаў пераменных, важных з пункту гледжання беларуска-рускіх процістаўленняў, дзеяннем унутраных, сацыяльных і стылістычных фактараў камунікацыі.

Палажэнні, якія выносяцца на абарону

1. Вуснае маўленне членаў асобнай сям'і і іх акружэння (з якіх усе – жыхары г. п. Хоцімска Магілёўскай вобласці) характарызуецца наяўнасцю варыянтнасці, якая выклікана суіснаваннем у гетэрагенным хоцімскім маўленні некалькіх пластоў, што ўзыходзяць да беларускай дыялектнай базы, беларускай літаратурнай мовы і рускай літаратурнай мовы. З перспектывы інтэрпрэтацыі маўленчай дзейнасці, народжанай у гетэрагенным асяроддзі, разгледжаны матэрыял кваліфікуецца як узор пэўнага звязнага маўлення, пэўнай самастойнай «мовы», у рамках якой вылучаюцца адносна шматлікія фрагменты са стылістычна маркіраванымі маўленчымі сродкамі ў якасці знакаў беларускага і рускага «стыляў» дадзенай «мовы».

Прымяненне варыяцыйнісцкай парадыгмы для аналізу вуснага маўлення хоцімскіх інфармантаў у рамках сямейнай і неафіцыйнай службовай камунікацыі паказала, што такая варыянтнасць можа мець у сваёй аснове лагічную дэтэрмініраванасць і абумоўлівацца пэўнымі заканамернасцямі. На аснове аналізу функцыянавання ў маўленні інфармантаў «умоўна

беларускіх», «мясцовых» і «ўмоўна рускіх» варыянтаў выяўлена падпарадкаванасць маўленчых паводзін моўцаў дзеянню ўнутраных, сацыяльных і стылістычных фактараў камунікацыі.

Упершыню вуснае гетэрагеннае маўленне беларусаў прааналізавана як узор самастойнай «мовы» з варыянтнасцю моўных пераменных, абумоўленай унутранымі, сацыяльнымі і стылістычнымі фактарамі камунікацыі.

2. У рамках аналізу стылістычнага вар'іравання маўлення інфармантаў выяўлена, што ў шэрагу сітуацый, якія па той ці іншай прычыне свядома або несвядома ацэньваюцца інфармантамі як спецыфічныя або адлюстроўваюць іх прагматычныя ўстаноўкі, моўцы схільны ўжываць варыянты, якія супадаюць з рускай мовай. Сярод стылістычных фактараў вылучаны дзве групы. Першую складаюць фактары, звязаныя са знешнімі аспектамі канкрэтнага маўленчага акта: пэўны характар сітуацыі (наяўнасць некаторай урачыстасці, а таксама выразнае проціпастаўленне роляў: «старэйшы» – «малодшы», «маці» – «дачка», «вопытны» – «нявопытны»); выражэнне інфармантамі розных відаў экспрэсіі (здзіўленне, строгаць, незадавальненне і інш.); тэма размовы, нейкім чынам звязаная з выкарыстаннем рускай мовы (адукацыя, работа, горад); станочы характар змешчанай у выказванні інфармацыі; малады ўзрост чалавека, пра якога расказваецца; цытаванне інфармантамі слоў іншых людзей або ўстойлівых выразаў; пэўная стылістычная афарбоўка слова, змешчанага ў выказванні. Да другой групы адносяцца фактары, якія адлюстроўваюць прагматычныя ўстаноўкі моўцаў: жаданне перадаць пэўныя (звычайна адмоўныя, але часам і станоўчыя) адносіны да чалавека, пра якога вядзецца гаворка; акамадацыя да суразмоўцы; своеасаблівая «рэклама»; пахвальба. Характарыстыку нетыповага, стылістычна маркіраванага здольны набываць і «ўмоўна беларускі» варыянт, што можа з'яўляцца адлюстраваннем ідыялекту канкрэтнага інфарманта або быць абумоўлена характарам сітуацыі камунікацыі і складам яе ўдзельнікаў (напрыклад, неформальная размова блізкіх сяброў). Асаблівасці ўжывання інфармантамі «мясцовых» варыянтаў сведчаць аб тым, што іх выкарыстанне моўцамі з'яўляецца нейтральным, нават у рамках службовай камунікацыі, што ў нашым выпадку абумоўлена яе неформальным характарам і сяброўскімі адносінамі ўдзельнікаў аналізаваных дыялогаў.

Упершыню выяўлена сувязь маўленчых паводзін беларусаў – носьбітаў гетэрагеннага маўлення з дзеяннем стылістычных фактараў камунікацыі.

3. Стылістычнае вар'іраванне ў маўленні інфармантаў адбываецца на ўзроўнях фанетыкі, граматыкі (марфалогіі) і лексікі, ахопліваючы такія з'явы, як фрыкатыўны [г] vs. выбухны [г], цвёрды [ч] vs. мяккі [ч'], цвёрды [р] vs. мяккі [р'], зычныя [дз'] vs. [д'], [ц'] vs. [т'], канчатак роднага склону адз. л. прыметнікаў, займеннікавых прыметнікаў і парадкавых лічэбнікаў м. і н. р.

(-ога, -ага, -ыга, -іга vs. -ова, -ава, -ыва, -іва), суфікс дзеяслова прошлага часу адз. л. м. р. (-ў vs. -л), постфікс -с'а vs. -с', лексічныя пары *ба'чыц' vs. в'і'дз'ец'*, *бу'л'ба vs. карто'шка*, *гро'шы vs. дз'е'н'г'і*, *ба'ц'ка vs. ац'е'ц*. У маўленні інфармантаў на ўзроўні пералічаных пар варыянтаў першыя і другія адзінкі выступаюць як прыметы «беларускага» і «рускага» стылю маўлення адпаведна. У шэрагу выпадкаў маюць значэнне мясцовыя варыянты, якія могуць выступаць «прамежкавай» трэцяй разнавіднасцю (пачатковы гук у корані займеннікавага прыметніка, займеннікавага прыслоўя, злучніка, часціцы (*йак'е'й vs. ік'е'й vs. како'й* і пад.), пачатковы гук у корані асабовых займеннікаў 3-й асобы (*яна' vs. іна' vs. ана'* і пад.)) або ўяўляць сабой самастойную «крайнюю» разнавіднасць (канчаткі дзеясловаў 3-й асобы адз. і мн. л. цяперашняга і будучага простага часу з мяккім vs. цвёрдым зычным (-*ец'*, -*іц'*, -*уц'*, -*ац'* vs. -*от*, -*ит*, -*ут*, -*ат*)). У рамках розных кантэкстаў адзін і той жа варыянт можа мець маркіраванасць «беларускага» («рускага»), г. зн. пэўным чынам проціпастаўленага іншым, нетыповага, або не валодаць такой характарыстыкай і з'яўляцца нейтральным. Гэта адлюстроўвае такую важную рысу вар'іравання пераменных у матэрыяле, як верагоднасць.

Устаноўлена шырокая прадстаўленасць у гаворцы элементаў, якія супадаюць з рускай літаратурнай мовай, што абумоўлена прасторава-геаграфічнай спецыфікай матэрыялу, суседствам рэгіёна з расійскімі гаворкамі. Выяўлена адносна малая доля варыянтаў, характэрных для беларускай літаратурнай мовы. У сувязі з гетэрагенным характарам матэрыялу, які тым не менш уяўляе сабой звязнае маўленне, падставай для разгляду ў запісах таго ці іншага варыянта як «нетыповага», г. зн. стылістычна маркіраванага, з'яўляецца не яго моўная прыналежнасць згодна з нарматыўнымі граматычнымі кодэксамі і лексічнымі даведнікамі, а асаблівасці функцыянавання ў рамках уяўленай хоцімскай «гетэрагеннай мовы» і з улікам прагматычных намераў канкрэтных інфармантаў.

Упершыню аналіз варыянтнасці гетэрагеннага маўлення беларусаў праведзены згодна з падыходам, у рамках якога варыянты атрымліваюць моўную кваліфікацыю на аснове асаблівасцей іх функцыянавання ў канкрэтнай разнавіднасці маўлення з улікам умоў канкрэтных актаў камунікацыі.

4. Унутранае (унутрымоўнае) вар'іраванне ў маўленні інфармантаў прадстаўлена адзінкавымі прыкладамі, у прыватнасці рэдукаваным вымаўленнем пачатковага зычнага асабовага займенніка *яна* (у мясцовай версіі *іна*) у пазіцыі паміж словамі пасля папярэдняга галоснага гука, у той час як у пазіцыях пачатку сказа і паміж словамі пасля зычнага гука рэдукцыя не назіраецца. Такое вар'іраванне, аднак, носіць неабавязковы характар.

Блізкі сацыяльны статус, асаблівасці ўзаемаадносін моўцаў (сямейныя або сяброўскія) і сітуацыі камунікацыі (нязмушаныя сяброўскія гутаркі)

абумоўліваюць абмежаваны характар сацыяльнага вар'іравання ў маўленні інфармантаў. Выкарыстанне інфармантамі А (жанчына, 41 год, настаўніца пачатковых класаў), В (дзяўчына, 13 гадоў, дачка інфармантаў А і С, школьніца), N (дзяўчына, 19 гадоў, дачка інфармантаў А і С, студэнтка) і інфармантам С (мужчына, 44 гады, муж інфарманта А, будаўнік) формы жаночага роду адзіночнага ліку прошлага часу дзеяслова *быць* дэманструе адзіны выпадак вар'іравання на гендарным узроўні ў рамках аналізаванай намі сям'і: форма *была* характэрна для маўлення інфармантаў А, В і N, у той час як інфармант С стабільна ўжывае форму *была*.

Упершыню ўнутранае і сацыяльнае вар'іраванне носьбітаў гетэрагеннага беларускага маўлення прааналізавана з улікам асаблівасцей мясцовай гаворкі і ідыястыляў канкрэтных моўцаў.

5. Падпарадкаванасць маўленчых паводзін інфармантаў дзеянню стылістычных фактараў камунікацыі характэрна для абедзвюх частак запісаў. Матэрыял паказаў нязначнае адрозненне паміж сямейнай і службовай часткамі запісаў. Гэта сведчыць пра тое, што, нягледзячы на сферу маўлення, у працэсе нязмушанай камунікацыі на працоўных месцах моўныя навыкі і моўныя паводзіны інфармантаў (нават ва ўстанове адукацыі – школе) застаюцца практычна нязменнымі, захоўваюць асноўныя характарыстыкі маўлення ў сямейным асяроддзі. Такім чынам, месца камунікацыі для ацэнкі нязмушанага маўлення інфармантаў нерэlevantнае. На фоне астатніх інфармантаў выяўлены значны ўплыў сітуацыі камунікацыі з калегамі на маўленне інфарманта А, школьнай настаўніцы, што выражаецца ў павелічэнні ў маўленні жанчыны колькасці выпадкаў ужывання «ўмоўна рускіх» варыянтаў кораня *як-*, асабовых займеннікаў 3-й асобы, канчаткаў дзеясловаў 3-й асобы адз. і мн. л. цяперашняга і будучага простага часу ў параўнанні з сямейнымі запісамі. Для маўлення інфарманта С, будаўніка, характэрна знікненне «ўмоўна рускіх» варыянтаў у рамках камунікацыі на працоўным месцы на ўзроўні амаль усіх аналізаваных пераменных, што можа быць абумоўлена статусам суразмоўцаў інфарманта: калі ў сямейнай камунікацыі гэта былі ў асноўным асобы жаночага полу, у тым ліку з вышэйшай адукацыяй, то ў службовых запісах гэта мужчыны-будаўнікі. У службовай частцы запісаў у параўнанні з сямейнай для маўлення ўсіх інфармантаў характэрна змяншэнне (у тым ліку да нуля) колькасці выпадкаў ужывання варыянта постфікса *-с'а*; варыянт *-с'а*, такім чынам, асабліва рэгулярна надае размова адценне свойскага, «інтымнага» характару. Зафіксаваныя намі выпадкі, калі магчымая інтэрпрэтацыя ўжывання інфармантамі «ўмоўна рускага» або «ўмоўна беларускага» варыянта той ці іншай моўнай пераменнай пацвярджаецца шэрагам кантэкстаў, а таксама сітуацыі, калі адзін і той жа фактар выступае прычынай для выкарыстання інфармантамі «нетыповых» варыянтаў адзінак розных моўных узроўняў,

сведчаць пра наяўнасць у матэрыяле пэўнай стылістыкі і заканамерны характар па меншай меры пятай часткі прааналізаваных выкарыстанняў.

Упершыню выяўлены сістэмны характар сувязі варыянтнасці ў вусным гетэрагенным маўленні беларусаў з дзеяннем стылістычных фактараў камунікацыі.

Асабісты ўклад саіскальніка вучонай ступені

Дысертацыя з'яўляецца самастойным даследаваннем, якое праводзілася аўтарам у адпаведнасці з пастаўленымі мэтай і задачамі. Асноўныя палажэнні дысертацыі грунтуюцца на аналізе асабіста сабранага і апрацаванага фактычнага матэрыялу. Атрыманыя вынікі ўяўляюць сабой плён самастойнай працы над наяўным матэрыялам на аснове спецыяльна падабранай і распрацаванай метадалогіі, якая ўпершыню выкарыстоўваецца ў рамках даследавання вуснага гетэрагеннага маўлення беларусаў.

Апрацацыя вынікаў дысертацыі

Вынікі дысертацыі прайшлі апрацацыю на 15 міжнародных і 11 рэспубліканскіх канферэнцыях: 66-й навуковай канферэнцыі студэнтаў і магістрантаў філалагічнага факультэта БДУ, 22 красавіка 2009 г.; Навуковых чытаннях, прысвечаных памяці прафесара А. І. Жураўскага (Мінск, 27 кастрычніка 2009 г.); Навуковай канферэнцыі студэнтаў БДУ, 28 красавіка 2010 г.; Міжнароднай навуковай канферэнцыі «Мова – Літаратура – Культура» (Мінск, 28–29 кастрычніка 2010 г.); Міжнароднай канферэнцыі «Памежжа ў моўнай, гістарычнай і культурнай перспектыве» (Мінск, 12–13 лістапада 2010 г.); IX Міжнароднай навуковай канферэнцыі «Язык и социум» (Мінск, 3–4 снежня 2010 г.); Міжнародным семінары па праекце «“Трасянка” ў Беларусі – “змешаная разнавіднасць” як прадукт беларуска-рускага моўнага кантакту» (Альдэнбург, 28 сакавіка – 1 красавіка 2011 г.); Міжнароднай навуковай канферэнцыі «Тыпалогія ўзаемасувязей беларускай і рускай моў і праблемы нацыянальнай самаідэнтыфікацыі» (Мінск, 19–20 красавіка 2011 г.); Навуковых чытаннях, прысвечаных памяці дыялектолага Е. С. Мяцельскай (Мінск, 26 красавіка 2011 г.); 68-й навуковай канферэнцыі студэнтаў і аспірантаў філалагічнага факультэта БДУ, 27 красавіка 2011 г.; Міжнароднай канферэнцыі «Русский язык: система и функционирование» (Мінск, 11–12 кастрычніка 2011 г.); Рэспубліканскай навуковай канферэнцыі «Актуальныя праблемы мовазнаўства і лінгвадыдактыкі» (Брэст, 14–15 кастрычніка 2011 г.); Канферэнцыі маладых славістаў (Прага, 3–4 лістапада 2011 г.); II Міжнароднай маладзёжнай навукова-практычнай канферэнцыі «Научные стремления – 2011» (Мінск, 14–18 лістапада 2011 г.); V Міжнароднай навукова-практычнай канферэнцыі «Идеи. Поиски. Решения»

(Мінск, 30 лістапада 2011 г.); Міжнароднай канферэнцыі студэнтаў і аспірантаў «Антропология. Фольклористика. Социоллингвистика» (Санкт-Пецярбург, 22–24 сакавіка 2012 г.); Міжнароднай навуковай канферэнцыі «Язык – когниция – социум» (Мінск, 12–13 лістапада 2012 г.); II Рэспубліканскай навукова-практычнай канферэнцыі маладых навукоўцаў «Мова і літаратура ў XXI ст.: актуальныя аспекты даследавання» (Мінск, 22 сакавіка 2013 г.); 70-й навуковай канферэнцыі студэнтаў і аспірантаў БДУ, 24 красавіка 2013 г.; Міжнароднай навукова-практычнай канферэнцыі маладых філолагаў «Слова ў мове, маўленні, тэксце – 2013» (Брэст, 25 красавіка 2013 г.); навуковай канферэнцыі «Беларуска-руска-польскае супастаўляльнае мовазнаўства, літаратуразнаўства, культуралогія» (Віцебск, 14–16 лістапада 2013 г.); Міжнароднай канферэнцыі студэнтаў і аспірантаў «Антропология. Фольклористика. Социоллингвистика» (Санкт-Пецярбург, 27–29 сакавіка 2014 г.); III Рэспубліканскай навукова-практычнай канферэнцыі маладых навукоўцаў «Мова і літаратура ў XXI стагоддзі: актуальныя аспекты даследавання» (Мінск, 27 сакавіка 2015 г.); 72-й навуковай канферэнцыі студэнтаў і аспірантаў філалагічнага факультэта БДУ, 28 красавіка 2015 г.; Міжнароднай навуковай канферэнцыі «Семантика и прагматика языковых единиц» (Мінск, 11–12 мая 2015 г.); Навуковых чытаннях, прысвечаных 75-годдзю з дня нараджэння прафесара Б. А. Плотнікава (Мінск, 15 снежня 2015 г.).

Апублікаванасць вынікаў дысертацыі

Па тэме дысертацыйнага даследавання апублікаваны 24 навуковыя работы, з іх 4 – у навуковых выданнях, якія ўнесены ў «Спіс навуковых выданняў Рэспублікі Беларусь для апублікавання вынікаў дысертацыйных даследаванняў Вышэйшай атэстацыйнай камісіі Рэспублікі Беларусь» (2 аўтарскія аркушы), 20 – у зборніках матэрыялаў канферэнцый і тэзісах выступленняў на навукова-практычных канферэнцыях. Агульны аб’ём апублікаваных матэрыялаў складае 6,3 аўтарскага аркуша.

Структура і аб’ём дысертацыі

Дысертацыя складаецца са слоўніка тэрмінаў, уводзін, агульнай характарыстыкі работы, трох глаў, кожная з якіх мае раздзелы і падраздзелы і завяршаецца вывадамі, заключэння, бібліяграфічнага спіса, трох дадаткаў. Бібліяграфічны спіс уключае спіс выкарыстаных крыніц (129 пазіцый) і спіс публікацый саіскальніка вучонай ступені па тэме дысертацыі (24 пазіцыі).

Агульны аб’ём дысертацыі складае 185 старонак, у тым ліку асноўны тэкст 151 старонка, з якіх 5 старонак займаюць табліцы і рысунак. Бібліяграфічны спіс займае 15 старонак, дадаткі – 19 старонак.

АСНОЎНАЯ ЧАСТКА

Глава 1 «Тэарэтычныя асновы вывучэння гетэрагеннага гарадскога маўлення» складаецца з пяці раздзелаў.

У *раздзеле 1.1 «Вуснае гетэрагеннае маўленне беларусаў як аб’ект (сацыя)лінгвістычных даследаванняў»* адзначаецца заўважнае ў апошнія дзесяцігоддзі змяшчэнне ўвагі беларускіх даследчыкаў з дыялектнага вясковага да гетэрагеннага гарадскога маўлення, якое атрымала назву «трасянка». Айчыннымі навукоўцамі вывучаюцца прычыны і механізм узнікнення «трасянкі» (Г. А. Цыхун), моўныя кампетэнцыі яе носьбітаў (Н. Б. Мячкоўская), моўныя арыентацыі білінгваў (А. Лукашанец), стаўленне да змешанага маўлення (А. Лянкевіч) і інш.; апісана гарадское гутарковае маўленне прафесійных філолагаў, якія вучыліся ў беларускамоўных школах і працуюць у Мінску (Т. Р. Рамза).

Адзначаецца вялікая ўвага замежных навукоўцаў да гетэрагеннай прыроды вуснага маўлення беларусаў. Апісваюцца два міжнародныя праекты, у рамках якіх даследавалася колькаснае размеркаванне ў маўленні беларусаў элементаў беларускай і рускай моў: «Памежжы Беларусі: гісторыя, культура, мова» і «“Трасянка” ў Беларусі: “змешаная разнавіднасць” як прадукт беларуска-рускага моўнага кантакту». Іншыя замежныя даследчыкі вывучаюць асаблівасці функцыянавання беларускай, рускай моў і «трасянкі» ў Мінску (І. Ліскавец), дыялектную аснову руска-беларускага білінгвізму (Д. Штэрн), моўную ідэнтычнасць жыхароў беларуска-рускага памежжа (М. Слобада) і інш.

У *раздзеле 1.2 «Вывучэнне варыянтнасці ў гутарковым маўленні ў беларускай і славянскай лінгвістыцы»* адзначаецца абмежаваны і аднабаковы характар даследавання варыянтнасці ў вусным гетэрагенным маўленні беларусаў. Актыўна яна вывучаецца прафесарам Альдэнбургскага ўніверсітэта Г. Генчэлем і яго калегамі, асноўнай мэтай якіх з’яўляецца колькасная характарыстыка прадстаўленасці ў аналізаваным матэрыяле элементаў беларускай і рускай моў. Апісваецца верагоднасць (прабабілістычнасць) – здольнасць моўнага варыянта мець розную (у тым ліку нулявую) колькасную прадстаўленасць у маўленні канкрэтнага інфарманта ў розных камунікатыўных сітуацыях без яўных унутраных і знешніх прычын.

На прыкладзе польскага, славацкага і расійскага мовазнаўства апісваецца практыка даследавання вуснага маўлення з акцэнтам на варыянтнасць і яе абумоўленасць дзеяннем знешніх фактараў (такіх як пол, узрост, адукацыя, сацыяльны клас камунікантаў) і камунікатыўнымі задачамі моўцаў. З улікам характару беларускага матэрыялу і на аснове досведу славянскіх даследчыкаў робіцца выснова аб магчымасці і мэтазгоднасці вывучэння варыянтнасці ў вусным гетэрагенным маўленні беларусаў з пункту гледжання прагматыкі.

У раздзеле 1.3 «Варыяцыйніцкая парадызма як тэарэтычная рамка для вывучэння варыянтнасці ў гетэрагенным вусным маўленні» апісваецца варыяцыйніцкая сацыялінгвістыка (*variationist sociolinguistics*) – сучасная сацыялінгвістычная парадызма, у рамках якой маўленне інфармантаў, адзначанае варыянтнасцю ў выкарыстанні тых ці іншых моўных адзінак, не разглядаецца ў якасці змешанага, а аналізуецца як адна моўная сістэма з рознымі алафоннымі і аламорфнымі рэалізацыямі канкрэтнага набору фанетычных і марфалагічных пераменных, выбар якіх моўцамі можа быць абумоўлены дзеяннем унутраных і знешніх фактараў камунікацыі. Характарызуецца даследаванне пачынальніка гэтага метаду амерыканскага сацыялінгвіста У. Лабова, які тлумачыў гукавую варыянтнасць у маўленні моўцы ўплывам знешніх фактараў і вылучыў два стылі маўлення – нязмушаны (*casual*) і старанны (*careful*). У далейшым паняцце стылю прымяняльна да вуснай камунікацыі пашырылася і сталі вылучацца стылістычныя фактары, г. зн. знешнія фактары, якія абумоўліваюць выбар мовы білінгвамі і пераход з аднаго стылю на іншы модалінгваў, у прыватнасці тэма размовы, сацыяльны статус і ўзаемаадносіны паміж інфармантамі (У. Рычы і Т. Бхація); узрост камунікантаў, стыль і задача паведамлення (С. Рамэйн) і інш. Характарызуюцца дзве тэорыі, прысвечаныя аналізу маўленчага вар'іравання, у рамках якіх паняцце стылю маўлення стала цэнтральным, – тэорыя арыентацыі на адрасата (*Audience Design*) А. Бэла і тэорыя маўленчай акамадацыі (*Speech Accommodation Theory*) Г. Джайлса.

Пералічаны тры віды вар'іравання ў нашым матэрыяле, аналізаваныя ў дысертацыі. Услед за П. Экерта і Дж. Рыкфардам і С. Рамэйна мы вылучаем: а) вар'іраванне, якое абумоўлена моўнымі, або ўнутранымі, фактарамі (*internal constraints*), б) вар'іраванне, якое абумоўлена сацыяльнымі фактарамі, або адрозненнямі, якія існуюць паміж інфармантамі (*inter-speaker constraints*), і в) вар'іраванне, якое абумоўлена стылістычнымі фактарамі і назіраецца ў маўленні аднаго інфарманта (*intra-speaker constraints*); пад стылістычнымі фактарамі тут разумеюцца знешнія аспекты сітуацыі камунікацыі (тэма і характар размовы, узаемаадносіны паміж інфармантамі) і прагматычныя ўстаноўкі моўцаў, якія тым ці іншым чынам могуць паўплываць на маўленне інфарманта. У рамках апошняга віду вар'іравання намі вылучаецца фанетычная, марфалагічная і лексічная варыянтнасць, прадстаўленая аналізам выкарыстання інфармантамі шасці фанетычных, чатырох марфалагічных і чатырох лексічных пераменных. Для падрабязнага разгляду былі выбраны тыя саліентныя пераменныя, на аснове якіх часцей за ўсё робяцца высновы аб беларускасці або рускасці маўлення ў рамках канкрэтных маўленчых актаў; тым самым гэтыя пераменныя выступаюць у якасці стылістычных сродкаў маўлення.

У раздзеле 1.4 «*Матэрыял даследавання*» даецца характарыстыка аналізаваных запісаў вуснага маўлення, прыводзіцца іх кваліфікацыя з улікам асаблівасцей хоцімскай гаворкі.

Наш матэрыял уяўляе сабой вуснае маўленне жыхароў невялікага беларускага горада, якое бытуе ў неафіцыйных сферах і ўтварылася ў выніку «накладання» на пачаткова дыялектную (хоцімскую) аснову маўлення жыхароў элементаў літаратурных рускай (у большай ступені) і беларускай (у меншай ступені) моў. Доля наяўнасці тых або іншых элементаў у маўленні мясцовых жыхароў моцна вар’іруе ў залежнасці ад іх узросту, адукацыі, сферы дзейнасці, а таксама ад канкрэтных умоў камунікацыі. Наш матэрыял не тоесны «класічнаму» дыялектнаму маўленню, паколькі пры перамяшчэнні ў гарадскую прастору многія носьбіты былі арыентаваны на змену беларускай мовы на рускую, што пакінула моцны след на іх маўленні. З другога боку, мы не кваліфікуем яго як «змешаную мову», «трасянку» або «змешанае маўленне», прызнаючы, што ў беларускай лінгвістыцы пакуль няма строгіх навуковых азначэнняў гэтых (асабліва дзвюх першых) з’яў.

Паводле стылістычнай прыналежнасці сямейная частка матэрыялу можа быць ахарактарызавана пры дапамозе тэрміна «штодзённа-бытавое маўленне», прапанаванага расійскімі даследчыкамі для кваліфікацыі маўлення, якое ахоплівае сямейныя, бытавыя зносіны, уключаючы кола сяброў, і мае свае асаблівасці ў параўнанні з традыцыйна аналізаваным гутарковым маўленнем. Для кваліфікацыі службовай часткі нашых запісаў прыдатным уяўляецца тэрмін «штодзённа-дзелавое маўленне», пад якім разумеюцца неафіцыйныя прыватныя зносіны ў прафесійным асяроддзі.

Працуючы ў рамках варыяцыйнісцкай парадыгмы [2], маўленне інфармантаў мы разглядаем як адну «мову», у аснове якой ляжыць мясцовая гаворка, з выразнай прысутнасцю моўных элементаў, якія адрозніваюцца ад хоцімскай гаворкі і ўмоўна ацэньваюцца намі як «беларускія» або «рускія». Насычэнне моўнага фрагмента варыянтамі той ці іншай разнавіднасці стварае эфект своеасаблівага «беларускага» або «рускага» стылю маўлення інфармантаў. Прычыны і характар пераклучэння інфармантаў з аднаго стылю маўлення на іншы разглядаюцца намі падрабязна.

У раздзеле 1.5 «*Методыка збору і аналізу матэрыялу*» апісаны метады, якія выкарыстоўваліся намі падчас адбору інфармантаў (*методыка мэтавай выбаркі інфармантаў*), запісу іх вуснага маўлення (*метады ўключанага, непасрэднага і апасродкаванага назірання*) і яго апрацоўкі ў рамках варыяцыйнісцкага падыходу да аналізу варыянтнасці (*апісальны метады, колькасны аналіз, метады сацыялінгвістычнай інтэрпрэтацыі*).

Вар’іраванне аналізаваных пераменных у маўленні інфармантаў часта носіць свабодны, нічым не абумоўлены характар. Аднак у многіх выпадках выкарыстанне моўцамі варыянтаў тых або іншых моўных адзінак можа паддавацца тлумачэнню. Для такіх сітуацый мы прапануем магчымыя інтэрпрэтацыі, хоць і не лічым іх «абсалютнымі». Аналіз кантэкстаў, у рамках якіх у выкарыстанні інфармантамі таго ці іншага варыянта назіраюцца пэўныя заканамернасці, дае магчымасць казаць пра наяўнасць у матэрыяле пэўнай стылістыкі, якой мы аддаём асаблівую ўвагу.

Унутранае вар’іраванне прадстаўлена ў запісах адзінкавымі выпадкамі. Адсутнасць значнай розніцы ў сацыяльным палажэнні інфармантаў і асаблівасці іх узаемаадносін (сямейныя або сяброўскія) абумоўліваюць непашыранасць у матэрыяле *сацыяльнага* вар’іравання. Найбольш шырока прадстаўлена вар’іраванне, абумоўленае *стылістычнымі* фактарамі, якое апісваецца ў дысертацыі падрабязна.

Для метадалагічнай зручнасці аналізу намі выкарыстоўваецца класіфікацыя варыянтаў, якая ўключае наступныя адзінкі: 1) *умоўна беларускія* варыянты, да якіх адносім моўныя адзінкі, якія супадаюць з беларускай літаратурнай мовай, 2) *умоўна рускія* варыянты, якія ўключаюць моўныя адзінкі, характэрныя для рускай літаратурнай мовы, і 3) *мясцовыя* варыянты, г. зн. адзінкі, якія адрозніваюцца ад беларускай і рускай літаратурных моў і маюць выразную дыялектную афарбоўку. Прымяненне дадзенай класіфікацыі абумоўлена неабходнасцю размежавання варыянтаў і не прадугледжвае ацэнку той ці іншай словаформы як прыналежнай да адпаведнай моўнай разнавіднасці.

У *вывадах на главе 1* робіцца выснова пра абмежаванасць вывучэння варыянтнасці ў гетэрагенным маўленні беларусаў, з улікам характару матэрыялу абгрунтоўваецца прымяненне варыяцыйнісцкага падыходу для аналізу вуснага маўлення хоцімскіх інфармантаў.

Глава 2 «Варыянтнасць у гетэрагенным гарадскім маўленні (на матэрыяле сямейных запісаў)», якая складаецца з трох раздзелаў і завяршаецца вывадамі, прысвечана аналізу сямейнай часткі нашага матэрыялу.

У *раздзеле 2.1 «Фанетычная варыянтнасць»* згодна з прынятай метадалогіяй аналізуецца характар выкарыстання інфармантамі варыянтаў наступных фанетычных пераменных: фрыкатыўны [г] vs. выбухны [г], цвёрды [ч] vs. мяккі [ч’], цвёрды [р] vs. мяккі [р’], варыянтнасць зычных [дз’] vs. [д’], [ц’] vs. [т’], пачатковы гук у корані займеннікавага прыметніка, займеннікавага прыслоўя, злучніка, часціцы (*йак’е’й* vs. *ік’е’й* vs. *како’й* і пад.), пачатковы гук у корані асабовых займеннікаў 3-й асобы (*йана’* vs. *іна’* vs. *ана’* і пад.). Разглядаецца выкарыстанне моўцамі нетыповых (з улікам асаблівасцей хоцімскай гаворкі, колькаснай прадстаўленасці ў матэрыяле і ідыястылю канкрэтнага інфарманта) варыянтаў. На аснове аналізу маўленчых кантэкстаў

вызначаецца сувязь выбару інфармантамі таго ці іншага варыянта з дзеяннем знешніх аспектаў камунікацыі, такіх як характар сітуацыі, склад яе ўдзельнікаў, прагматычныя ўстаноўкі моўцаў.

Раздзел 2.2 «Марфалагічная варыянтнасць» прысвечаны аналізу выкарыстання інфармантамі варыянтаў наступных марфалагічных пераменных: канчатак роднага склону адз. л. прыметнікаў, займеннікавых прыметнікаў і парадкавых лічэбнікаў м. і н. р. (-ога, -ага, -ыга, -іга vs. -ова, -ава, -ыва, -іва), канчаткі дзеясловаў 3-й асобы адз. і мн. л. цяперашняга і будучага простага часу з мяккім vs. цвёрдым зычным (-еу', -іу', -уу', -ау' vs. -от, -ит, -ут, -ат), суфікс дзеяслова прошлага часу адз. л. м. р. (-ў vs. -л), постфікс -с'а vs. -с'. Аналагічна папярэдняму раздзелу выяўляецца абумоўленасць выбару інфармантамі таго ці іншага варыянта разгляданых моўных пераменных дзеяннем знешніх аспектаў камунікацыі. Праводзяцца паралелі ў характары выкарыстання моўцамі фанетычных і марфалагічных пераменных.

У **раздзеле 2.3 «Лексічная варыянтнасць»** аналізуецца выкарыстанне інфармантамі варыянтаў наступных пар лексічных пераменных: ба'чыц' vs. в'і'дз'ец', бу'л'ба vs. карто'шка, гро'шы vs. дз'е'н'г'і, ба'ц'ка vs. ац'е'ц'. Аналізаваныя варыянты разглядаюцца не як прыналежныя да розных моў (суіснаванне ў хоцімскай гаворцы абодвух варыянтаў з прыведзеных пар адзінак пацвярджаецца дыялектнымі крыніцамі), а як элементы адной мовы, якія ў маўленні інфармантаў могуць мець розную стылістычную афарбоўку.

У **вывадах па главе 2** на аснове праведзенага аналізу матэрыялу робіцца выснова пра неаднолькавае размеркаванне ў ім стылістычнай нагрукі паміж «умоўна беларускімі», «мясцовымі» і «ўмоўна рускімі» варыянтамі. У якасці нейтральных выступаюць «мясцовыя» варыянты, у той час як «умоўна беларускія» (у меншай ступені) і «ўмоўна рускія» (у большай ступені) з'яўляюцца стылістычна маркіраванымі. Адзначаецца абмежаванае выкарыстанне моўцамі «ўмоўна беларускіх» варыянтаў у якасці стылістычна нагруканых. На аснове аналізу варыянтнасці трох відаў пераменных робіцца выснова пра абумоўленасць выкарыстання хоцімскімі інфармантамі «ўмоўна рускіх» варыянтаў стылістычнымі фактарамі, у тым ліку фактарамі, звязанымі са знешнімі аспектамі канкрэтнага маўленчага акта (асобы характар сітуацыі (наяўнасць некаторай урачыстасці, выразнае проціпастаўленне роляў: «старэйшы» – «малодшы», «маці» – «дачка», «вопытны» – «нявопытны»); выражэнне інфармантамі розных відаў экспрэсіі (здзіўленне, строгасць, незадавальненне і інш.); тэма размовы, нейкім чынам звязаная з выкарыстаннем рускай мовы; станоўчы характар змешчанай у выказванні інфармацыі; малады ўзрост чалавека, пра якога расказваецца; цытаванне; асобая стылістычная афарбоўка слова, змешчанага ў выказванні), і фактарамі, якія адлюстроўваюць прагматычныя ўстаноўкі моўцаў (жаданне перадаць пэўныя (звычайна

адмоўныя, але часам і станоўчыя) адносіны да чалавека; акамадацыя да суразмоўцы; своеасаблівая «рэклама»; пахвальба).

У главе 3 «Варыянтнасць у гетэрагенным гарадскім маўленні (на матэрыяле службовых запісаў)», якая складаецца з трох раздзелаў і завяршаецца вывадамі, праводзіцца аналіз службовай часткі матэрыялу.

У раздзеле 3.1 «*Фанетычная варыянтнасць*» апісваецца характар выкарыстання інфармантамі варыянтаў шасці фанетычных пераменных, якія аналізаваліся ў рамках сямейнай камунікацыі. Праводзіцца параўнанне маўленчых паводзін моўцаў у службовых і сямейных запісах з мэтай высвятлення ступені ўплыву на іх змены характару камунікацыі.

Раздзел 3.2 «*Марфалагічная варыянтнасць*» прысвечаны аналізу выкарыстання інфармантамі марфалагічных пераменных і яго параўнанню з сямейнымі запісамі.

У раздзеле 3.3 «*Лексічная варыянтнасць*» аналізуецца выкарыстанне інфармантамі лексічных пераменных. Адзначаецца адсутнасць варыянтнасці ў выкарыстанні той ці іншай лексемы асобным інфармантам, што можа быць абумоўлена тэматычнай спецыфікай размоў на працоўных месцах.

У *вывадах на главе 3* на аснове аналізу варыянтнасці ў рамках службовай камунікацыі і яе параўнання з сямейнымі запісамі робіцца выснова пра розную ступень уплыву змены сітуацыі камунікацыі на маўленне інфармантаў. У цэлым выглядае так, што інфарманты не адзначаюць сітуацыю камунікацыі з калегамі-сябрамі як такую, якая б вымушала іх выкарыстоўваць маўленне з большай наяўнасцю «ўмоўна рускіх» элементаў. Аднак назіраецца большы ў параўнанні з астатнімі інфармантамі ўплыў сітуацыі камунікацыі з калегамі на маўленне інфарманта А, што выражаецца ў павелічэнні ў ім долі «ўмоўна рускіх» варыянтаў некаторых пераменных у параўнанні з сямейнымі запісамі. Для маўлення інфарманта С характэрна знікненне «ўмоўна рускіх» варыянтаў у рамках камунікацыі на працоўным месцы на ўзроўні амаль усіх аналізаваных пераменных, што можа быць абумоўлена статусам суразмоўцаў інфарманта: калі ў сямейнай камунікацыі гэта былі ў асноўным асобы жаночага полу, у тым ліку з вышэйшай адукацыяй, то ў службовых запісах гэта мужчыны-будаўнікі. Для маўлення ўсіх чатырох інфармантаў характэрна змяншэнне (у тым ліку да нуля) колькасці выпадкаў ужывання варыянта постфікса *-с'а* ў службовых запісах у параўнанні з сямейнымі. Гэта абумоўлена тым, што варыянт *-с'а* надае размовам свойскі, інтымны характар і дарэчны хутчэй для сямейных размоў.

Характар выкарыстання інфармантамі варыянтаў розных пераменных сведчыць пра падпарадкаванасць ужывання моўцамі «ўмоўна рускіх» варыянтаў дзеянню стылістычных фактараў камунікацыі, многія з якіх назіраліся ў сямейнай частцы запісаў.

ЗАКЛЮЧЭННЕ

Асноўныя навуковыя вынікі дысертацыі

1. Аналіз вуснага маўлення членаў асобнай сям’і і іх сяброў (усе – жыхары г. п. Хоцімска Магілёўскай вобласці) у рамках варыяцыянісцкай парадыгмы прадэманстраваў наяўнасць у ім варыянтнасці, якая выклікана суіснаваннем у хоцімскім маўленні дыялектнай асновы, элементаў беларускай літаратурнай мовы і рускай літаратурнай мовы. З перспектывы інтэрпрэтацыі маўленчай дзейнасці, народжанай у гетэрагенным асяроддзі, матэрыял з’яўляецца і «адна-», і «двухузроўневым» і не можа вычарпальна кваліфікавацца толькі з апорай на катэгорыі тыпу «дыялектная мова», «беларуская мова», «руская мова». На адным узроўні матэрыял дае ўзор звязнага маўлення, пэўнай «самастойнай мовы» з «адключанай» стылістыкай, у якой выяўлення «дыялектных», «беларускіх» і «рускіх» элементаў не адбываецца. На другім узроўні ў ім вылучаюцца адносна шматлікія фрагменты, у рамках якіх стылістычная маркіраванасць розных маўленчых сродкаў у актах камунікацыі з’яўляецца актыўнай. У гэтых выпадках суаднесенне тых або іншых элементаў з элементамі беларускай ці рускай моў з’яўляецца прадуктыўным, паколькі адпаведныя беларускія і рускія адзінкі ўспрымаюцца як пэўныя знакі беларускага і рускага «стыляў» дадзенай «мовы».

Варыянтнасць у маўленні інфармантаў часта носіць свабодны, нічым не абумоўлены характар, аднак у пятай частцы прааналізаваных выкарыстанняў можа падавацца лагічнаму абгрунтаванню і мець пэўныя заканамернасці. Выяўлена падпарадкаванасць маўленчых паводзін моўцаў дзеянню шэрагу фактараў камунікацыі, сярод якіх вылучаюцца наступныя: а) моўныя, ці *ўнутраныя*, фактары; б) *сацыяльныя* фактары, ці фактары, якія існуюць паміж інфармантамі; в) *стылістычныя* фактары, ці фактары, якія ўплываюць на маўленне канкрэтнага інфарманта.

Даследавана выкарыстанне інфармантамі моўных варыянтаў трох разнавіднасцей: «умоўна беларускіх», якія супадаюць з беларускай літаратурнай мовай, «мясцовых», якія маюць выразную дыялектную афарбоўку, і «умоўна рускіх», якія супадаюць з рускай літаратурнай мовай. Адзначаная класіфікацыя выкарыстоўваецца для метадалагічнай зручнасці і не прадугледжвае кваліфікацыю таго ці іншага варыянта як прыналежага да адпаведнай мовы. Насычэнне моўнага фрагмента адзінкамі той ці іншай разнавіднасці стварае ўражанне беларускага, мясцовага або рускага стылю маўлення інфарманта, якія моўца можа свядома ці несвядома мяняць у розных камунікатыўных сітуацыях [1; 2].

2. У выніку аналізу стылістычнага вар'іравання ў маўленні інфармантаў выяўлена, што ў шэрагу сітуацый, якія па той ці іншай прычыне свядома або несвядома ацэньваюцца інфармантамі як спецыфічныя або адлюстроўваюць іх прагматычныя ўстаноўкі, моўцы схільны ўжываць варыянты, якія супадаюць з рускай мовай. Такімі сітуацыямі і фактарамі з'яўляюцца: а) фактары, звязаныя са знешнімі аспектамі канкрэтнага маўленчага акта: пэўны характар сітуацыі (наяўнасць некаторай урачыстасці, а таксама выразнае проціпастаўленне роляў: «старэйшы» – «малодшы», «маці» – «дачка», «вопытны» – «нявопытны»); выражэнне інфармантамі розных відаў экспрэсіі (здзіўленне, строгаць, незадавальненне і інш.); тэма размовы, нейкім чынам звязаная з выкарыстаннем рускай мовы (адукацыя, работа, горад); станочы характар змешчанай у выказванні інфармацыі; малады ўзрост чалавека, пра якога расказваецца; цытаванне інфармантамі слоў іншых людзей або ўстойлівых выразаў; пэўная стылістычная афарбоўка слова, змешчанага ў выказванні; б) фактары, якія адлюстроўваюць прагматычныя ўстаноўкі моўцаў: жаданне перадаць пэўныя (звычайна адмоўныя, але часам і станоўчыя) адносіны да чалавека, пра якога вядзецца гаворка; акамадацыя да суразмоўцы; своеасаблівая «рэклама»; пахвальба.

«Умоўна рускія» варыянты могуць служыць самым розным, часам нават супрацьлеглым мэтам: быць сродкам выражэння як адмоўных, так і станоўчых адносін да чалавека, падтрымліваць пэўную ўрачыстасць сітуацыі і выражаць іронію да чалавека, пра якога вядзецца гаворка. Аднак нетыповым, стылістычна маркіраваным можа выступаць і «ўмоўна беларускі» варыянт. У некаторых сітуацыях гэта з'яўляецца адлюстраваннем ідыялекту канкрэтнага інфарманта, у іншых абумоўлена характарам сітуацыі камунікацыі і складам яе ўдзельнікаў. Выкарыстанне моўцамі «мясцовых» варыянтаў з'яўляецца нейтральным, нават у рамках службовай камунікацыі, што ў нашым выпадку абумоўлена яе нефармальным характарам і сяброўскімі адносінамі ўдзельнікаў дыялогаў.

Стылістычная разнастайнасць характэрна для маўлення ўсіх хоцімскіх інфармантаў, сярод якіх асобы рознага ўзросту і прафесіі. З дапамогай стылістычных сродкаў маўлення, якія ўзыходзяць да рэсурсаў беларускай ці рускай моў, моўцы выражаюць свае адносіны да сітуацыі камунікацыі, ацэньваюць атрыманую інфармацыю, пэўным чынам уздзеініваюць на суразмоўцу. Стылістычная разнастайнасць уласціва маўленню як жанчын, так і мужчын, прадстаўнікоў як інтэлектуальнай, так і працоўнай дзейнасці. Адзначаныя асаблівасці маўлення хоцімскіх інфармантаў даюць падставы казаць аб іх камунікатыўнай кампетэнцыі – уменні граматычна выбіраць з мноства моўных (шырэі – маўленчых) фактаў менавіта тыя, якія найлепшым чынам пасуюць для пэўнай камунікатыўнай сітуацыі. Пры гэтым «правільнымі», стылістычна найбольш прыдатнымі ў рамках канкрэтнага маўленчага акта

могуць з'яўляцца як блізкія да літаратурных моў «умоўна беларускія» і «ўмоўна рускія» варыянты, так і «няправільныя» з пункту гледжання нарматыўнай лінгвістыкі «мясцовыя» адзінкі [1; 3; 4; 8; 10; 11; 12; 21; 22; 23].

3. У рамках стылістычнага вар'іравання прааналізавана выкарыстанне інфармантамі наступных **фанетычных варыянтаў**: фрыкатыўны [г] vs. выбухны [г]; цвёрды [ч] vs. мяккі [ч']; цвёрды [р] vs. мяккі [р']; зычныя [дз'] vs. [д'], [ц'] vs. [т']; пачатковы гук у корані займеннікавага прыметніка, займеннікавага прыслоўя, злучніка, часціцы (*йак'е'й* vs. *ік'е'й* vs. *како'й* і пад.); пачатковы гук у корані асабовых займеннікаў 3-й асобы (*яна'* vs. *іна'* vs. *ана'* і пад.). Спіс прааналізаваных **марфалагічных адзінак** уключае канчатак роднага склону адз. л. прыметнікаў, займеннікавых прыметнікаў і парадкавых лічэбнікаў м. і н. р. (*-ога, -ага, -ыга, -іга* vs. *-ова, -ава, -ыва, -іва*); канчаткі дзеясловаў 3-й асобы адз. і мн. л. цяперашняга і будучага простага часу з мяккім vs. цвёрдым зычным (*-ец', -іц', -уц', -ац'* vs. *-от, -ит, -ут, -ат*); суфікс дзеяслова прошлага часу адз. л. м. р. (*-ў* vs. *-л*); постфікс *-с'а* vs. *-с'*. **Лексічная варыянтнасць** прадстаўлена аналізам пар варыянтаў *ба'чыц'* vs. *в'і'дз'ец'*; *бу'л'ба* vs. *карто'шка*; *гро'шы* vs. *дз'е'н'г'і*; *ба'ц'ка* vs. *ац'е'ц*.

На ўзроўні розных моўных адзінак суадносіны выкарыстання інфармантамі «беларускіх», «мясцовых» vs. «рускіх» варыянтаў неаднолькавыя. Так, у рамках сямейных размоў для фанетычных варыянтаў /г/ (паказчыкі выкарыстання «ўмоўна беларускага» варыянта [г] і «ўмоўна рускага» варыянта [г] 99,7 і 0,3 % адпаведна), /ч/ ([ч] – 91,5 %, [ч'] – 8,5 %), ён- (*йон-* (*ян-*) – 43,8 %, *он-* (*ан-*) – 20 %) ¹⁾ і некаторых іншых «умоўна беларускіх» адзінак у запісах сустрэлася больш, чым «умоўна рускіх». Размеркаванне варыянтаў кораня *йак-* vs. *как-* прыкладна аднолькавае з нязначнай перавагай «умоўна рускага» (42,6 і 45,8 % адпаведна). На ўзроўні марфалагічных пераменных у рамках сямейнай камунікацыі ў маўленні інфармантаў у цэлым пераважаюць «умоўна беларускія» варыянты, за выключэннем варыянтаў постфікса *-с'а* vs. *-с'* (28,6 і 71,4 % адпаведна), апошні з якіх, аднак, з'яўляецца тыповым для хоцімскай гаворкі і не разглядаецца намі як прымета нейкага «рускага» стылю маўлення. Размеркаванне варыянтаў канчатка *-ога, -ага, -ыга, -іга* vs. *-ова, -ава, -ыва, -іва* аднолькавае – па 50 %. У службовых запісах адзначана некаторае павелічэнне долі «ўмоўна рускіх» варыянтаў каранёў *як-* (*как-* – з 45,8 да 46,3 %) і *ён-* (*он-* (*ан-*) – з 20 да 35,9 %), на ўзроўні астатніх пераменных пераважаюць «умоўна беларускія» варыянты (зноў жа за выключэннем постфікса *-с'а* vs. *-с'* – 12,2 і 87,8 % адпаведна).

¹⁾ Тут разглядаюцца толькі «крайнія» варыянты, для некаторых пераменных характэрна наяўнасць прамежкавых «мясцовых» форм.

Улічана прасторава-геаграфічная спецыфіка матэрыялу, абумоўленая суседствам рэгіёна з расійскімі гаворкамі, а менавіта шырокая прадстаўленасць у гаворцы элементаў, якія супадаюць з рускай літаратурнай мовай, і адносна малая доля варыянтаў, характэрных для беларускай літаратурнай мовы. У сувязі з гэтым падставай для разгляду таго ці іншага варыянта як «нетыповага», г. зн. стылістычна маркіраванага, з'яўляецца не яго моўная прыналежнасць згодна з нарматыўнымі граматычнымі кодэксамі і лексічнымі даведнікамі, а асаблівасці функцыянавання ў рамках уяўленай хоцімскай «гетэрагеннай мовы» і ў маўленні канкрэтнага інфарманта [1; 2; 5; 6; 7; 9; 13; 14; 15; 16; 17; 19; 20; 24].

4. *Унутранае вар'іраванне* прадстаўлена ў запісах рэдукаваным вымаўленнем пачатковага зычнага асабовага займенніка *яна* (у мясцовай версіі *іна*) у пазіцыі паміж словамі пасля папярэдняга галоснага гука, у той час як у пазіцыях пачатку сказа і паміж словамі пасля зычнага гука такая рэдукцыя не назіраецца. Наш матэрыял паказвае, аднак, імавернасны характар такога вар'іравання, яго неабавязковасць.

Аналіз маўленчых паводзін інфармантаў розных узроставых і прафесійных груп дэманструе адсутнасць у матэрыяле прамой залежнасці выкарыстання моўцамі таго ці іншага варыянта ад іх *сацыяльных характарыстык*. Выкарыстанне інфармантамі А, В, N (жаночага полу) і інфармантам С (мужчынскага полу) формы жаночага роду адзіночнага ліку прошлага часу дзеяслова *быць* дэманструе адзіны выпадак вар'іравання на гендарным узроўні ў рамках аналізаванай сям'і: форма *была'* характэрна для маўлення інфармантаў А, В і N, у той час як інфармант С стабільна ўжывае форму *бы'ла*. Непашыранасць у матэрыяле сацыяльнага вар'іравання тлумачыцца адсутнасцю значнай розніцы ў сацыяльным статусе інфармантаў і асаблівасцямі іх узаемаадносін (сямейныя або сяброўскія) [3; 18].

5. Вылучаныя фактары выкарыстання інфармантамі «ўмоўна рускіх» варыянтаў працуюць у абедзвюх частках запісаў. Матэрыял паказаў нязначнае адрозненне паміж сямейнымі і службовымі запісамі, г. зн. месца камунікацыі для ацэнкі нязмушанага маўлення інфармантаў нерэлевантнае. Заўважаны асобныя выпадкі дастаткова значнай розніцы ў маўленні інфармантаў у залежнасці ад тыпу камунікатыўнай сітуацыі, што выражаецца ў павелічэнні долі «ўмоўна рускіх» варыянтаў у маўленні інфарманта А (школьная настаўніца) у службовай камунікацыі, абумоўленым характарам камунікатыўнай сітуацыі; знікненні «ўмоўна рускіх» варыянтаў у маўленні інфарманта С (будаўнік) падчас камунікацыі на працоўным месцы на ўзроўні амаль усіх пераменных, што можа тлумачыцца статусам яго суразмоўцаў.

У матэрыяле адзначаны выпадкі, калі магчымая інтэрпрэтацыя выкарыстання інфармантамі «ўмоўна рускага» варыянта той ці іншай моўнай пераменнай пацвярджаецца шэрагам кантэкстаў (сярод такіх фактараў пахвальба, рэклама, жаданне перадаць станоўчыя адносіны да чалавека, пра якога расказваецца, тэма размовы, незадавальненне, строгасць), а таксама сітуацыі, калі адзін і той жа фактар можа быць прычынай выкарыстання інфармантамі «ўмоўна рускіх» варыянтаў адзінак розных моўных узроўняў (урачысты характар сітуацыі, перадача неадабральных адносін да чалавека, пра якога вядзецца гаворка). Гэтыя факты сведчаць пра прысутнасць у матэрыяле стылістыкі і магчымы несвабодны ад пэўных правіл характар па меншай меры 20 % прааналізаваных выкарыстанняў.

Выяўленыя асаблівасці маўленчых паводзін інфармантаў дазваляюць казаць пра пэўнае багацце і несумненную выразнасць іх маўлення. Маючы ў якасці матэрыялу некалькі моўных пластоў, яны могуць свабодна вар'іраваць выкарыстанне элементаў таго ці іншага з іх. У маўленні інфармантаў адзначаны выпадкі пераключэння кодаў і цытавання ўстойлівых выразаў [3; 4].

Рэкамендацыі па практычным выкарыстанні вынікаў

Асноўныя палажэнні, вынікі дысертацыі і прапанаваная метадалогія могуць спрыяць вывучэнню вуснага гетэрагеннага маўлення беларусаў з прагматычнага ракурсу. Матэрыял даследавання і атрыманыя вынікі могуць знайсці прымяненне пры чытанні ўніверсітэцкіх курсаў «Сучасная беларуская мова», «Сучасная руская мова», «Беларуская дыялекталогія», «Сацыяльная лінгвістыка», разнастайных спецкурсаў па фанетыцы і граматыцы беларускай і рускай моў. Фактычны матэрыял і вынікі дысертацыі могуць быць выкарыстаны пры напісанні слоўнікавых і энцыклапедычных артыкулаў дыялекталагічнага характару і ў працах, прысвечаных сацыялінгвістычнаму апісанню функцыянавання беларускай і рускай моў у Беларусі.

СПІС ПУБЛІКАЦЫЙ САІСКАЛЬНІКА ВУЧОНАЙ СТУПЕНІ ПА ТЭМЕ ДЫСЕРТАЦЫІ

Артыкулы ў рэцэнзаваных навуковых выданнях

1. Яненка, Н. В. Варыянтнасць у штодзённым беларускім гарадскім маўленні (на матэрыяле запісаў у г. п. Хоцімску) / Н. В. Яненка // Весн. БДУ. Сер. 4, Філалогія. Журналістыка. Педагогіка. – 2015. – № 1. – С. 44–48.
2. Яненка, Н. В. Да пытання вывучэння неафіцыйнага беларускага гарадскога маўлення ў рамках варыяцыянісцкай парадыгмы / Н. В. Яненка // Вес. Нац. акад. навук Беларусі. Сер. гуманіт. навук. – 2015. – № 3. – С. 66–70.
3. Яненка, Н. В. Функцыянаванне моўных варыянтаў у штодзённа-бытавым беларускім маўленні (на матэрыяле запісаў у г. п. Хоцімску) / Н. В. Яненка // Весн. БДУ. Сер. 4, Філалогія. Журналістыка. Педагогіка. – 2015. – № 2. – С. 66–69.
4. Яненка, Н. В. Да выбару моўных варыянтаў у рамках штодзённа-дзелавога беларускага маўлення (на матэрыяле запісаў у г. п. Хоцімску) / Н. В. Яненка // Весн. БДУ. Сер. 4, Філалогія. Журналістыка. Педагогіка. – 2015. – № 3. – С. 39–43.

Матэрыялы канферэнцый

5. Яненка, Н. В. Да пытання аб фанетычным і марфалагічным вар’іраванні ў вусным гарадскім маўленні (на матэрыяле запісаў у г. п. Хоцімску) [Электронны рэсурс] / Н. В. Яненка // [Матэрыялы] : сб. ст. по материалам 67-й науч. конф. студентов и аспирантов Белорус. гос. ун-та, Минск, 28 апр. 2010 г. : в 3 т. / Белорус. гос. ун-т. – Минск, 2010. – Т. 2. – С. 108–111. – Рэжым доступу: http://www.nirs.bsu.by/Документы/Конференция%20БГУ/67конференция/Том2_67.pdf. – Дата доступу: 23.07.2018.
6. Яненка, Н. В. Моўцы перад выбарам варыянтаў асабовых займеннікаў 3-й асобы (на матэрыяле запісаў у гарадскім пасёлку Хоцімску) / Н. В. Яненка // Русский язык: система и функционирование (к 90-летию БГУ и 85-летию профессора П. П. Шубы) : сб. материалов V Междунар. науч. конф., Минск, 11–12 окт. 2011 г. / редкол.: И. С. Ровдо (отв. ред.) [и др.]. – Минск, 2011. – С. 377–380.

7. Яненка, Н. В. Лексічная варыянтнасць у вусным гарадскім маўленні (на матэрыяле запісаў у гарадскім пасёлку Хоцімску) / Н. В. Яненка // Научные стремления – 2011 : сб. материалов междунар. науч.-практ. молодеж. конф., Минск, 14–18 нояб. 2011 г. : в 2 т. / Совет молодых ученых Нац. акад. наук Беларуси ; ред.: К. С. Бредихина [и др.]. – Минск, 2011. – Т. 2. – С. 329–332.

8. Яненка, Н. В. Камунікатыўныя магчымасці білінгваў (на матэрыяле запісаў вуснага беларуска-рускага маўлення ў г. п. Хоцімску) / Н. В. Яненка // Актуальныя праблемы мовазнаўства і лінгвадыдактыкі : зб. навук. арт. : у 2 ч. / М-ва адукацыі Рэсп. Беларусь, Брэсц. дзярж. ун-т імя А. С. Пушкіна, каф. беларус. мовазнаўства ; рэдкал.: М. І. Новік [і інш.]. – Брэст, 2012. – Ч. 2. – С. 190–194.

9. Яненка, Н. В. Фанетычная і марфалагічная варыянтнасць у вусным гарадскім беларуска-рускім маўленні (на матэрыяле запісаў у г. п. Хоцімску) / Н. В. Яненка // *Prolínání slovanských prostředí : Výstup projektu specifického výzkumu č. 263103/2011 řešeného na FF UK, Praha, 3.–4. List. 2011.* / Filoz. fak. Un-ty Karlovy v Praze ; J. V. Lášek (předseda ediční rady). – Praha, 2012. – S. 231–237.

10. Яненка, Н. В. Моўцы перад выбарам беларускай, мясцовай ці рускай мовы (на матэрыяле запісаў у г. п. Хоцімску) [Электронны рэсурс] / Н. В. Яненка // Идеи. Поиски. Решения : материалы V Междунар. науч.-практ. конф. преподавателей, аспирантов, магистрантов, студентов, Минск, 30 нояб. 2011 г. : в 2 т. / Белорус. гос. ун-т ; редкол.: Н. Н. Нижнева (отв. ред.) [и др.]. – Минск, 2012. – Т. 1. – С. 113–116. – Рэжым доступу: <http://elib.bsu.by/handle/123456789/21174>. – Дата доступу: 23.07.2018.

11. Яненко, Н. Вариативность городской белорусско-русской речи (на материале записей в г. п. Хотимске) [Электронный ресурс] / Н. Яненко // Антропол. форум. – 2013. – № 18. – С. 381–392. – Режим доступа: <http://anthropologie.kunstkamera.ru/files/pdf/018online/yanenko.pdf>. – Дата доступа: 23.07.2018.

12. Яненка, Н. В. Маўленчы партрэт білінгва (на прыкладзе запісаў у г. п. Хоцімску) / Н. В. Яненка // Мова і літаратура ў XXI стагоддзі: актуальныя аспекты даследавання : матэрыялы II Рэсп. навук.-практ. канф. маладых вучоных, Мінск, 22 сак. 2013 г. / Беларус. дзярж. ун-т ; адк. рэд. П. І. Навойчык. – Мінск, 2013. – С. 323–328.

13. Яненка, Н. В. Варыянтнасць слова ў вусным гарадскім маўленні (на матэрыяле запісаў у г. п. Хоцімску) / Н. В. Яненка // Слова ў мове, маўленні, тэксе : зб. навук. арт. / Брэсц. дзярж. ун-т ; пад агул. рэд. Н. Р. Якубук. – Брэст, 2013. – С. 318–321.

14. Яненка, Н. В. Варыянтнасць у вусным гарадскім маўленні: марфалагічны аспект (на матэрыяле запісаў у г. п. Хоцімску) [Электронны рэсурс] / Н. В. Яненка // [Матэрыялы] : сб. работ 70-й науч. конф. студэнтаў і аспірантаў Беларус. гос. ун-та, Мінск, 15–18 мая 2013 г. : в 3 т. / Беларус. гос. ун-т ; рэц.: Ю. Г. Абакумова [и др.]. – Мінск, 2013. – Т. 3. – С. 111–115. – Рэжым доступу: http://nirs.bsu.by/Документы/Конференция%20БГУ/70конференция/Том3_70.pdf. – Дата доступу: 23.07.2018.

15. Яненка, Н. В. Да пытання аб фанетычным вар’іраванні ў вусным гарадскім маўленні (на матэрыяле запісаў у г. п. Хоцімску) / Н. В. Яненка // Беларуска-руско-польскае супастаўляльнае мовазнаўства, літаратуразнаўства, культуралогія : зб. навук. арт. / Віцеб. дзярж. ун-т імя П. М. Машэрава ; пад навук. рэд. Г. М. Мезенка. – Віцебск, 2013. – С. 125–128.

16. Яненка, Н. В. Асаблівасці выкарыстання суфікса *-ў* або *-л* у дзеясловах прошлага часу адзіночнага ліку мужчынскага роду (на матэрыяле запісаў у гарадскім пасёлку Хоцімску) / Н. В. Яненка // Мова і літаратура ў XXI стагоддзі: актуальныя аспекты даследавання : матэрыялы III Рэсп. навук.-практ. канф. маладых навукоўцаў, Мінск, 27 сак. 2015 г. / Беларус. дзярж. ун-т ; рэдкал.: П. І. Навойчык (адк. рэд.) [і інш.]. – Мінск, 2015. – С. 301–305.

17. Яненка, Н. В. Асаблівасці выкарыстання постфікса *-с’а* vs. *-с’* (на матэрыяле запісаў у г. п. Хоцімску) / Н. В. Яненка // Мова і літаратура : матэрыялы 72-й навук. канф. студэнтаў і аспірантаў філал. фак. Беларус. дзярж. ун-та, Мінск, 28 крас. 2015 г. / Беларус. дзярж. ун-т ; пад рэд. К. А. Тананушкі. – Мінск, 2015. – С. 159–162.

18. Яненка, Н. В. Гендарныя асаблівасці выкарыстання моўных варыянтаў (на матэрыяле запісаў у г. п. Хоцімску) / Н. В. Яненка // Беларускае слова: тэорыя і практыка : зб. арт. па матэрыялах навук. чытанняў, прысвеч. 75-годдзю з дня нараджэння праф. Б. А. Плотнікава, Мінск, 15 снеж. 2015 г. / рэдкал.: М. І. Свістунова (адк. рэд.) [і інш.] ; пад агул. рэд. праф. М. Р. Прыгодзіча. – Мінск, 2016. – С. 138–140.

Тэзісы дакладаў

19. Яненка, Н. В. Моўцы перад выбарам варыянтаў караня *як-* у займенніках, займеннікавых прыслоўях, злучніках, часціцах (на матэрыяле запісаў у гарадскім пасёлку Хоцімск) [Электронны рэсурс] / Н. В. Яненка // НИРС-2011 : сб. тез. докл. Респ. науч. конф. студэнтаў і аспірантаў вузов Респ. Беларусь, Мінск, 18 окт. 2011 г. / С. В. Абламейко [и др.]. – Мінск, 2011. – С. 455. – Рэжым доступу: <http://www.sws.bsu.by/Архив/Архив2011/ТезисыРеспКонфНИРС2011.pdf>. – Дата доступу: 23.07.2018.

20. Яненка, Н. В. Фанетычная і марфалагічная варыянтнасць у вусным гарадскім маўленні (на матэрыяле запісаў у г. п. Хоцімску) / Н. В. Яненка // Resumé příspěvků Konf. mladých slavistů, Praha, 3.–4. list. 2011. / Filoz. fak. Un-ty Karlovy v Praze. – Praha, 2012. – S. 6.

21. Яненко, Н. Вариантность в устной городской белорусско-русской речи (на материале записей в г. п. Хотимске) [Электронный ресурс] / Н. Яненко // Антропология. Фольклористика. Социолингвистика : сб. тез. по материалам конф. студентов и аспирантов, С.-Петербург, 22–24 марта 2012 г. / Европ. ун-т в С.-Петербурге. – СПб., 2012. – С. 115–117. – Режим доступа: http://www.eu.spb.ru/images/et_dep/conf/tezisy_fa_22-24.03.2012.pdf. – Дата доступа: 23.07.2018.

22. Яненка, Н. В. Да выбару мовы зносін інфармантамі-білінгвамі (на матэрыяле запісаў вуснага беларуска-рускага маўлення ў г. п. Хоцімску) / Н. В. Яненка // Язык – когниция – социум : тез. докл. междунар. науч. конф., Минск, 12–13 нояб. 2012 г. / Мин. гос. лингвист. ун-т ; ред.: З. А. Харитончик [и др.]. – Минск, 2012. – С. 214.

23. Яненко, Н. Языковое поведение информантов-билингвов в различных коммуникативных ситуациях (на материале записей в г. п. Хотимске) [Электронный ресурс] / Н. Яненко // Антропология. Фольклористика. Социолингвистика : сб. тез. междунар. конф., С.-Петербург, 27–29 марта 2014 г. / Европ. ун-т в С.-Петербурге. – СПб., 2014. – С. 138–141. – Режим доступа: http://eu.spb.ru/images/et_dep/asf3/Tezisy_konferentsii_FA-EU_SPB_mart_2014.pdf. – Дата доступа: 23.07.2018.

24. Яненка, Н. В. Асаблівасці выкарыстання варыянтаў кораня *як-* (на матэрыяле запісаў у г. п. Хоцімску) / Н. В. Яненка // Семантика и прагматика языковых единиц : тез. докл. междунар. науч. конф., Минск, 11–12 мая 2015 г. / Мин. гос. лингвист. ун-т ; ред.: А. М. Горлатов [и др.]. – Минск, 2015. – С. 153–154.

РЭЗЮМЭ**Яненка Наталля Васілеўна****Варыянтнасць у гетэрагенным гарадскім маўленні
(на матэрыяле запісаў у г. п. Хоцімску)**

Ключавыя словы: вар’іраванне, варыянтнасць, вуснае гетэрагеннае маўленне, беларускае гарадское маўленне, штодзённа-бытавое маўленне, штодзённа-дзелавое маўленне, моўная пераменная, моўны варыянт, варыяцыйнісцкая парадыгма, прагматыка, унутраны фактар, сацыяльны фактар, стылістычны фактар.

Мэта даследавання: выявіць заканамернасці вар’іравання моўных пераменных у гетэрагенным гарадскім маўленні білінгваў у сямейнай і неафіцыйнай службовай камунікацыі.

Метады даследавання: мэтавая выбарка інфармантаў, уключанае, непасрэднае і апасродкаванае назіранне, апісальны метады, колькасны аналіз, метады сацыялінгвістычнай інтэрпрэтацыі.

Атрыманыя вынікі і іх навізна. Упершыню ў беларусістыцы на дастаткова вялікім і разнастайным матэрыяле праведзены аналіз вуснага гарадскога гетэрагеннага маўлення білінгваў як самастойнага моўнага ўтварэння, заснаванага на мясцовай гаворцы, з уласцівай яму варыянтнасцю. Выяўлена абумоўленасць выкарыстання моўцамі фанетычных, марфалагічных і лексічных варыянтаў пераменных, важных з пункту гледжання беларуска-рускіх процістаўленняў, дзеяннем унутраных, сацыяльных і стылістычных фактараў камунікацыі.

Рэкамендацыі па выкарыстанні атрыманых вынікаў. Асноўныя палажэнні, вынікі дысертацыі і прапанаваная метадалогія могуць спрыяць вывучэнню вуснага гетэрагеннага маўлення беларусаў з прагматычнага ракурсу. Матэрыял даследавання і атрыманыя вынікі могуць знайсці прымяненне пры чытанні ўніверсітэцкіх курсаў «Сучасная беларуская мова», «Сучасная руская мова», «Беларуская дыялекталогія», «Сацыяльная лінгвістыка», разнастайных спецкурсаў па фанетыцы і граматыцы беларускай і рускай моў. Фактычны матэрыял і вынікі дысертацыі могуць быць выкарыстаны пры напісанні слоўнікавых і энцыклапедычных артыкулаў дыялекталагічнага характару і ў працах, прысвечаных сацыялінгвістычнаму апісанню функцыянавання беларускай і рускай моў у Беларусі.

Галіна прымянення. Матэрыялы дысертацыі могуць быць выкарыстаны ў мовазнаўстве (у сацыялінгвістычных і лексікаграфічных даследаваннях) і ў педагогічнай практыцы.

РЕЗЮМЕ**Яненко Наталья Васильевна****Вариантность в гетерогенной городской речи
(на материале записей в г. п. Хотимске)**

Ключевые слова: варьирование, вариантность, устная гетерогенная речь, белорусская городская речь, обиходно-бытовая речь, обиходно-деловая речь, языковая переменная, языковой вариант, вариационистская парадигма, прагматика, внутренний фактор, социальный фактор, стилистический фактор.

Цель исследования: выявить закономерности варьирования языковых переменных в гетерогенной городской речи билингвов в семейной и неофициальной служебной коммуникации.

Методы исследования: целевая выборка информантов, включенное, непосредственное и опосредованное наблюдение, описательный метод, количественный анализ, метод социолингвистической интерпретации.

Полученные результаты и их новизна. Впервые в белорусистике на достаточно большом и разнообразном материале проведен анализ устной городской гетерогенной речи билингвов как самостоятельного языкового образования, основанного на местном говоре, с присущей ему вариантностью. Выявлена обусловленность использования говорящими фонетических, морфологических и лексических вариантов переменных, важных с точки зрения белорусско-русских противопоставлений, действием внутренних, социальных и стилистических факторов коммуникации.

Рекомендации по использованию полученных результатов. Основные положения, результаты диссертации и предложенная методология могут способствовать изучению устной гетерогенной речи белорусов с прагматического ракурса. Материал исследования и полученные результаты могут найти применение при чтении университетских курсов «Современный белорусский язык», «Современный русский язык», «Белорусская диалектология», «Социальная лингвистика», разнообразных спецкурсов по фонетике и грамматике белорусского и русского языков. Фактический материал и результаты диссертации могут быть использованы при написании словарных и энциклопедических статей диалектологического характера и в работах, посвященных социолингвистическому описанию функционирования белорусского и русского языков в Беларуси.

Область применения. Материалы диссертации могут быть использованы в языкознании (в социолингвистических и лексикографических исследованиях) и в педагогической практике.

SUMMARY**Natallia V. Janienka****Variation in the heterogeneous Speech of City-Dwellers
(based on Records in Chocimsk)**

Keywords: variability, variation, oral heterogeneous speech, Belarusian speech of city-dwellers, extraoccupational colloquial speech, occupational colloquial speech, language variable, language variant, variationist paradigm, pragmatics, internal constraint, inter-speaker constraint, intra-speaker constraint.

Goal of research: to reveal the regularities of variation of language variables in heterogeneous urban bilingual speech in family and unofficial office communication.

Research methods: purposive sample of informants, included, direct and indirect observation, descriptive method, quantitative analysis, sociolinguistic interpretation.

The obtained results and their novelty. For the first time in Belarusian studies, on a rather large and diverse material, an analysis of the oral heterogeneous bilingual speech of city-dwellers was made. Within the frame of this analysis, speech is considered as separate language based on the local dialect with variation. The dependence of using phonetic, morphological and lexical variants of variables, important from the point of view of Belarusian-Russian oppositions, of the effect of internal, social and stylistic factors of communication was revealed.

Recommendations for the use of the results. The main ideas, results of the thesis and the proposed methodology can contribute to the study of the oral heterogeneous speech of the Belarusians from a pragmatic perspective. The material of the research and the obtained results can be applied when reading the university courses «Modern Belarusian Language», «Modern Russian Language», «Belarusian Dialectology», «Social Linguistics», various special courses on phonetics and grammar of the Belarusian and Russian languages. The factual material and results of the thesis can be used to write vocabulary and encyclopedic articles of a dialectological nature and in works devoted to the sociolinguistic description of the functioning of the Belarusian and Russian languages in Belarus.

Application area. The materials of the thesis can be used in linguistics (in sociolinguistic and lexicographical research) and in pedagogical practice.